

عوامل گرایش به دین در جوانان از منظر آموزه‌های دینی

صفورا محمودی^۱

چکیده

گرایش جوانان به دین، یکی از موضوعات مهم و مطرح در جوامع معاصر است که تحت تأثیر عوامل متعددی قرار دارد. در دوران جوانی، افراد با چالش‌ها و عوامل فشار بسیاری مواجه می‌شوند که می‌تواند بر رابطه آنها با دین تأثیر بگذارد. این مسأله نه تنها به جنبه‌های فردی و درونی جوانان مرتبط است، بلکه به محیط خانواده و جامعه نیز بستگی دارد. این مقاله با روش مطالعه کتابخانه‌ای و پردازش توصیفی، این عوامل را در دو حیطه فردی و خانوادگی مورد بررسی قرار داده است. نتایج این پژوهش بیانگر آن است که عوامل فردی شامل تقویت ایمان از طریق همنشینی با افراد دیندار و مطالعه دقیق قرآن و سیره اهل بیت (ع) می‌باشد. این عوامل می‌توانند زمینه‌ساز ایجاد علاقه به دین و شناسایی چهره‌های نیک و ناپاک در تاریخ شوند و جوانان را در مسیر فضیلت هدایت کنند. عوامل خانوادگی نیز به عنوان بنیادین‌ترین مؤلفه‌ها نقش بسزایی در گرایش به دینداری دارند؛ والدین با الگوبرداری از آموزه‌های دینی و ایجاد محیط محبت‌آمیز، می‌توانند به انتقال ارزش‌های دینی به فرزندان کمک کنند.

واژگان کلیدی: آموزه‌های دینی، جوانان، عوامل، گرایش.

مقدمه

زندگی بدون ایمان و دین، به‌ویژه در دوران جوانی، می‌تواند به تجربه‌ای رنج‌آور و سرشار از سردرگمی تبدیل شود. انسان‌ها به‌طور فطری به دین‌داری گرایش دارند، اما این گرایش در اثر عوامل مختلف اجتماعی، فرهنگی و روان‌شناختی ممکن است کم‌رنگ شود یا حتی به فراموشی سپرده شود. در دنیای امروز، جوانان با چالش‌های متعددی روبرو هستند که می‌تواند بر رابطه آن‌ها با دین تأثیر بگذارد. از این رو، درک و آشنایی عمیق‌تر با آموزه‌های دینی می‌تواند به آن‌ها در فتح قله‌های موفقیت و پیمودن مسیرهای پرپیچ و خم زندگی کمک کند. بنابراین، شایسته است که به بررسی عوامل مؤثر بر گرایش جوانان به دین پرداخته شود تا به سمت دین‌داری و ایمان بیشتر سوق داده شوند.

بررسی پیشینه این مساله در پژوهش‌های انجام شده بیانگر آن است که غالب تحقیقات صورت گرفته جنبه سلبی را مورد توجه قرار داده و عوامل گریز از این گرایش فطری را بررسی کرده‌اند. محمد علی حاجی ده‌آبادی (۱۳۸۰) در مقاله‌ای به نام «آسیب‌شناسی تربیت دینی با روش الگوپردازی» تاریخی جلوه دادن اسوه‌های دینی، تعمیم‌های الگویی نادرست، فرا انسانی جلوه دادن الگوهای دینی، تقدس زدایی از الگوهای دینی و عدم ارائه‌ی مصادیق و نمونه‌های واضح از زندگی الگوهای دینی را به عنوان آسیب‌های تربیت دینی معرفی می‌کند. محمد بهرامی (۱۳۸۳) نیز در مقاله‌ای با عنوان «دین‌گریزی، عوامل و راه‌حل‌ها در پرتو قرآن» دین را از نگاه قرآن، مجموعه‌ای از باورها و رفتارها با محوریت یک موجود برتر تعریف کرده و پس از اشاره به پیشینه دین‌گریزی، عوامل دین‌گریزی را همچون محیط، دوستان و مربیان، فشار و خشونت، ناکارآمد دیدن دین، شک و تردید، ناسازگاری با عقل، ناسازگاری با علم، فقر، سخنگویان دین و گستردگی شریعت با استناد به آیات قرآن به تفصیل مورد بررسی قرار داده است.

در پژوهش دیگری که توسط سید محمد جواد پاسبان کومله (۱۳۸۷)، با عنوان «آسیب‌شناسی اجتماعی دین‌گریزی و گرایش جوانان به فرهنگ غرب» انجام شده است، نویسنده نقش خانواده و تربیت جوانان را از سوی والدین بسیار چشمگیر دانسته و این عامل را اصل مهمی در نظر گرفته که می‌تواند پیامدهای مثبت و حتی منفی برای جوانان داشته باشد.

مقاله حاضر در پی شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر گرایش جوانان به دین از منظر آموزه‌های دینی است و اهداف ذیل را دنبال می‌کند:

۱. آشنایی با عوامل فردی گرایش جوانان به دین

۲. آشنایی با عوامل خانوادگی گرایش جوانان به دین

۱. مفهوم شناسی دین

بدون تردید، واژه «دین» در ردیف آن دسته از مفاهیمی قرار دارد که همواره در میدان آرا و نظرات گوناگون صاحب نظران قرار داشته است.^۱ ولی به دست آوردن یک توافق مشترک در باره آن بسیار مشکل، بلکه محال است. از این رو، عده ای از محققان آن را قابل تعریف نمی دانند.^۲ آیت الله جوادی آملی در تعریف دین چنین آورده اند: «دین مجموعه‌ای از عقاید، اخلاق، قوانین فقهی و حقوقی است که از جانب خداوند برای هدایت و رستگاری بشر تعیین شده است.»^۳ یا «دین به مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی گفته می‌شود که برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها باشد.»^۴ از آن‌جا که مسایل اعتقادی زیربنای تفکر انسان بوده و پایه‌ریزی زندگی بشر بر اساس عقیده و نوع باورهای او شکل می‌گیرد، نیز حرکات و سکنات او را ناشی می‌شود، این مقاله عوامل گرایش جوانان را در بخش عقاید بررسی خواهد کرد.

۲. آشنایی با عوامل فردی گرایش جوانان به دین

دینداری در جوانان، به عنوان قشر آینده‌ساز جامعه، همواره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. در آموزه‌های اسلامی، عوامل متعددی بر این امر تأثیرگذارند که برخی از آن‌ها به ویژگی‌های فردی و درونی جوانان بازمی‌گردند. شناخت این عوامل و تقویت آن‌ها می‌تواند نقش بسزایی در تعمیق باورهای دینی و پایبندی جوانان به ارزش‌های اسلامی داشته باشد. این مقدمه به بررسی اجمالی این عوامل فردی، بر اساس آموزه‌های دینی، می‌پردازد.

۲-۱: معرفت و شناخت: معرفت دینی دانش و اطلاعاتی است که از دین حاصل می‌شود و معارف دینی مجموعه دستاوردهایی است که علمای دینی با پژوهش در منابع دینی و با استفاده از علوم دینی به دست می‌آورند و بالاخره شناختی از همه جانبه از گوهر دین.^۵

۱. مصباح یزدی، آموزش عقاید، ج ۱، ص ۲۸.

۲. بهداروند، تبیین و تحلیل مفهوم دین، ص ۷۸.

۳. جوادی آملی، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، ص ۱۹.

۴. جوادی آملی، شریعت در آیین معرفت، ص ۱۱۱.

۵. نوایی، راه‌های حصول معرفت دینی، ص ۲۹۶.

شناخت درست و عمیق از دین اسلام، اصول و فروع آن، احکام و دستورات الهی، نقش مهمی در دینداری دارد. افزون اینکه اسلام اجازه انجام کاری بدون تحقیق و کسب آگاهی قبلی را به افراد نمی‌دهد. امام علی (ع) در سفارش به کمیل به این نکته اشاره دارد: «يَا كَمِيلُ مَا مِنْ حَرَكَةٍ إِلَّا وَ أَنْتَ مُحْتَاجٌ فِيهَا إِلَى مَعْرِفَةٍ»؛ ای کمیل! هیچ حرکتی نیست، جز آن که تو در آن، نیازمند معرفت هستی.»

اسلام، با تشویق به جستجوگری و کسب معرفت، همواره بر ارزش دانش و آگاهی تاکید داشته است. این دین، دستیابی به شناخت واقعی را برترین فضیلت دانسته و مسلمانی را والاتر می‌شمارد که از دانش بیشتری برخوردار باشد، نه صرفاً عبادت بیشتر. پیامبر اکرم (ص): «أَفْضَلُكُمْ إِيْمَانًا أَفْضَلُكُمْ مَعْرِفَةً» برترین شما از جهت ایمان، برترین شما از جهت معرفت است.^۱ این شناخت می‌تواند از طریق مطالعه، تحقیق، پرسش و پاسخ با علما و افراد آگاه به دست آید.

۲-۲: مرگ اندیشی:

لحظه مرگ برای همگان فرا خواهد رسید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ»؛ هر نفسی چشنده مرگ است.^۲ اما این سرنوشت برای همه یکسان نیست و درک آن نیز برای افراد مختلف، متفاوت است. یاد مرگ انسان را با سوالات اساسی در مورد معنای زندگی، هدف وجودی، و سرنوشت نهایی روبرو می‌کند. دین‌ها پاسخ‌هایی برای این سوالات ارائه می‌دهند و به این ترتیب می‌توانند جذاب به نظر برسند.

«الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا»؛ همانها که خدا را در حال ایستاده و نشسته، و آنگاه که بر پهلو خوابیده‌اند، یاد می‌کنند؛ و در اسرار آفرینش آسمانها و زمین می‌اندیشند؛ (و می‌گویند): بار الهی! اینها را بیهوده نیافریده‌ای! منزهی تو! ما را از عذاب آتش، نگاه دار!»

همچنین یاد مرگ باعث می‌شود انسان متوجه شود که زندگی دنیوی محدود و گذراست. این آگاهی می‌تواند دلبستگی به مادیات و لذت‌های دنیوی را کاهش دهد و فرد را به سمت ارزش‌های

۱. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۱۷۱.

۲. شعیری، جامع الأخبار، ج ۱، ص ۵.

۳. عنکبوت: ۵۷.

۴. آل عمران: ۱۹۱.

معنوی و روحانی سوق دهد که در دین‌ها یافت می‌شوند. پیغمبر (ص) فرمود: «أَكْثَرُوا ذِكْرَ الْمَوْتِ فَإِنَّهُ يُمَحِّصُ الذُّنُوبَ وَيُزْهِدُ فِي الدُّنْيَا»^۱ زیاد از مرگ یاد کنید گناهان را می‌شوید دلبستگی شما را نسبت به دنیا کم می‌کند.»

آگاهی از مرگ می‌تواند باعث شود انسان در مورد نحوه گذراندن زندگی خود و تاثیر اعمالش بر دیگران بیشتر فکر کند و از آنجا که ادیان معمولاً بر اهمیت اخلاق، نیکوکاری و انجام وظایف دینی تاکید دارند، به این ترتیب می‌توانند حس مسئولیت‌پذیری فرد را تقویت کرده و او را به سمت رفتارهای مثبت و سازنده سوق دهند. امام صادق (ع) می‌فرماید: «زیاد در اندیشه مرگ باش که با آن اندیشه، انسان زهد می‌ورزد و از دام آرزوها نجات می‌یابد.»

مرگ نقطه پایانی بر زندگی دنیوی است و این موضوع می‌تواند باعث شود انسان به دنبال معنا و هدفی فراتر از زندگی مادی بگردد. امام محمدباقر (ع): «أَكْثَرُ ذِكْرِ الْمَوْتِ فَإِنَّهُ لَمْ يَكُنْ إِنْسَانٌ ذَكَرَ الْمَوْتَ إِلَّا زَهَدَ فِي الدُّنْيَا»^۲ زیاد به یاد مردن باش، کسی که زیاد به یاد مردن باشد مسلماً از دنیا قطع علاقه خواهد کرد.» دین‌ها چارچوبی برای درک جهان و جایگاه انسان در آن ارائه می‌دهند و می‌توانند به افراد کمک کنند تا معنایی برای زندگی خود پیدا کنند.

بنابراین یاد مرگ، انسان را با پرسش‌های اساسی درباره زندگی و سرنوشت روبرو کرده و دلبستگی به دنیا را کاهش می‌دهد، در نتیجه فرد به دنبال آرامش، معنا و هدفی فراتر از مادیات در دین می‌گردد. این جستجو، همراه با تاثیرات اجتماعی و فرهنگی مرتبط با مرگ و مذهب، می‌تواند گرایش به دین را تقویت کند.

۲-۳: انس با قرآن

قرآن، کتاب متقن و محکم الهی است که بزرگترین آموزش‌های حق و فضیلت را در خود دارد و از سوی کمال مطلق برای یافتن راه کمال و سعادت، به مردم و بندگان تعالی‌خواه هدیه شده است^۳: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا»^۴ این قرآن، به راهی که استوارترین راه‌هاست، هدایت می‌کند؛ و به مؤمنانی که اعمال صالح انجام می‌دهند، بشارت می‌دهد که برای آنها پاداش بزرگی است.» جوانان با انس با قرآن،

۱. متقی هندی، کنز العمال، ج ۱۵، ص ۵۴۳.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۳، ص ۶۴.

۳. معافی، اشرفی، عوامل مؤثر بر دین‌پذیری و دین‌گریزی جوانان از دیدگاه جوانان، ص ۱۷.

۴. اسراء: ۹.

۳-۴: پاسخگویی به شبهات و سوالات

جوانان در دوران بلوغ و نوجوانی، ممکن است با شبهات و سوالات متعددی در مورد دین مواجه شوند. اگر والدین بتوانند با صبر و حوصله به این سوالات پاسخ دهند و شبهات را برطرف کنند، می‌توانند از انحراف فرزندان از دین جلوگیری کنند.

یکی از سفارش‌های مهم اهل بیت تسریع در امر آموزش احادیث و علوم اهل بیت به فرزندان است تا در سنین جوانی آمادگی لازم برای رویارویی و مقابله با افکار انحرافی و الحادی را داشته باشند با درک درست و روشن و عمیقی که از معارف اسلامی پیدا می‌کنند هرگز تحت تاثیر این گونه اندیشه‌ها قرار نگیرند.^۱

امام صادق (ع) فرمود: «روایات اسلامی را به نوجوانان خود بیاموزید و در انجام این وظیفه تربیتی تسریع نمایید؛ پیش از آنکه دشمنان گمراه بر شما پیشی گیرند و افکار نادرست خویش را در ضمیر پاک آنان جای دهند و گمراهشان سازند.»^۲

از دیگر راه‌هایی آگاهی جوانان در زمینه دینی تشویق آنان به ایجاد ارتباط با علما، دانشمندان دینی است.

امیرالمومنین (ع) در وصیتی به فرزندش امام حسین (ع) می‌فرماید: «هرکسی با علما و دانشمندان معاشرت داشته باشد، با وقار گردد و مورد تکریم قرار گیرد.»^۳ نیز، لقمان حکیم به فرزندش گوید: «فرزندم با علما دوست و همنشین شو، در منزلشان به دیدار آنها برو. امید است که به آنان شباهت پیدا کنی و از آنان شوی.»^۴

۴-۴: انتخاب محیط‌های مذهبی مناسب: خانواده می‌تواند با انتخاب محیط‌های مذهبی

مناسب برای فرزندان، مانند مساجد، هیئت‌ها و اردوهای مذهبی، آن‌ها را با افراد دیندار و فعال در عرصه دین آشنا کرده و زمینه را برای تقویت باورهای دینی آن‌ها فراهم کند.

اهمیت بحث خانواده و تأثیر آن بر مشارکت نوجوانان و به‌ویژه جوانان به حدی است که در برنامه چهارم توسعه، یکی از راهبردهایی که برای توسعه و ارتقای مشارکت جوانان مطرح شده توانمندسازی نهاد خانواده به منظور تغییر در شیوه‌های پرورشی و تربیتی با هدف شکل‌دهی

۱. معافی و اشرفی، عوامل مؤثر بر دین‌پذیری و دین‌گریزی جوانان از دیدگاه جوانان، ص ۲۰.

۲. حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۴۷.

۳. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۸۴.

۴. مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۳، ص ۴۳۷.

روحیه مشارکتی در جوانان است تا نسل جوان را برای مشارکت در عرصه‌های فرهنگی جهان آماده کند تا بتوانند در جریان برخوردهای فرهنگی، که روز به روز بر دامنه آن افزوده می‌شود، و در مقابل از خود بیگانگی و جذب شدن به جریانات فرهنگی بیگانه در امان بمانند. در دنیای امروز، که شاهد امواج تهاجم‌ها به سمت جوامع اسلامی هستیم و این همه دغدغه و نگرانی در خصوص نسل جوان وجود دارد، تنها راه مصونیت قشر جوان، پناه دادن ایشان در سایه اعتقادات، مذهب و دین است. بنابراین، مشارکت جوانان در اعمال جمعی، به‌ویژه مساجد، نقش زیادی در افزایش مسئولیت‌پذیری و گسترش روح همکاری و تعاون در آن‌ها و بالا رفتن اعتماد به نفس و نیز توانمندسازی آن‌ها دارد و خانواده یکی از نهادهای مهمی است که می‌تواند در محقق شدن این امر مؤثر باشد^۱.

مسجد النبی مکانی بود که مسلمانان به ویژه جوانان در آن گرد هم می‌آمدند و در کنار دوستان پارسا و پرهیزگار خویش لحظات خوشی را تجربه می‌کردند و چون نیاز فطریشان در آن محیط پاک و با صفا بر آورده می‌شد دیگر نیازی نداشتند که در مکانی غیر از آن حضور پیدا کنند و این گونه بود که پیامبر جوانان بسیاری را از فساد دور ساختند و آنان را به راه سعادت و هدایت رهنمون ساختند.

بر اساس آنچه از عوامل خانوادگی مرور شد می‌توان گفت: خانواده با ارائه الگوی رفتاری دیندارانه، آموزش مفاهیم دینی و ایجاد فضای معنوی، نقش اساسی در گرایش جوانان به دین دارد. ارتباط عاطفی قوی و پاسخگویی به شبهات دینی، زمینه را برای پذیرش ارزش‌ها و تقویت باورهای دینی فراهم می‌کند. انتخاب محیط‌های مذهبی مناسب نیز به این فرایند کمک می‌کند.

نتیجه گیری

گرایش جوانان به دین، نتیجه تداخل پیچیده‌ای از عوامل فردی و خانوادگی است که بر اساس آموزه‌های اسلامی قابل تحلیل و بررسی است.

عوامل فردی شامل مواردی همچون نیاز به شناخت عمیق از دین، مرگ اندیشی، مانوس شدن با قرآن، محبت با اهل بیت (ع) و همنشینی با افراد با افراد صالح و مراقبت از رفتارها و اعمال فردی است. این ویژگی‌ها به جوانان کمک می‌کند تا درک عمیق‌تری از دین پیدا کنند و به معنای واقعی دینداری دست یابند. به عنوان مثال، توجه به یاد مرگ و اهمیت دعا و نیایش می‌تواند در

۱. هاشمیان فر و همکاران، بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده، صص ۳۸-۳۹. (تلخیص)

ایجاد تعهد و تقویت رابطه با خداوند مؤثر باشد. همچنین، انس با قرآن و محبت به اهل بیت (ع) به عنوان منابع الهی و تربیتی، روح جوانان را غنی و به ارزش‌های معنوی سوق می‌دهد. عوامل خانوادگی نیز به عنوان بستر اصلی تربیت فرهنگی و دینی جوانان نقش بسزایی دارند. والدین و خانواده‌ها به عنوان الگوهای اولیه، تأثیر مستقیم بر نگرش و رفتارهای دینی فرزندان دارند. ایجاد محیطی پر از محبت و درک، همچنین پاسخگویی به سؤالات دینی جوانان می‌تواند به افزایش گرایش آنان به دین و زمینه‌سازی برای آینده‌ای روشن کمک کند. به طور کلی، پیوند نزدیک میان خانواده، معتقدات فردی و فعال‌سازی ظرفیت‌های جوانان در محیط‌های مذهبی، می‌تواند به سکوی پرشی برای تحقق دینداری عمیق‌تر در نسل‌های آتی تبدیل شود.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- ۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، «تحف العقول»، تحقیق علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: موسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ۲. بهداروند، محمد مهدی، «تبیین و تحلیل مفهوم دین»، فصلنامه رواق اندیشه، شماره ۳۰، صص ۷۷-۱۰۱، ۱۳۸۳.
- ۳. جوادی آملی، عبدالله، «منزلت عقل در هندسه معرفت دینی»، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۹۵.
- ۴. -----، «شریعت در آیینه معرفت»، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۹۲.
- ۵. حکیم، سید منذر، «درسنامه زندگانی و سیره حضرت زهرا (س)»، قم: مرکز نشر هاجر، ۱۳۹۳.
- ۶. حرعاملی، محمد بن حسن، «وسائل الشیعه»، ج ۴ و ۱۲ و ۱۳، چاپ ششم، تهران: الاسلامیه، ۱۳۶۷.
- ۷. خادمی کوشا، محمد علی، «جوان در پرتو اهل بیت (ع)»، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
- ۸. الشعیری، تاج الدین محمد، «جامع الاخبار»، ج ۱، چاپ اول، نجف: مطبعة حیدریه، بی تا.
- ۹. صدوق، محمد بن علی، «عیون أخبار الرضا»، ج ۱، بیروت: موسسه الاعمی، ۱۴۰۴.
- ۱۰. طبرسی، فضل بن حسن، «مکارم الاخلاق»، ج ۱، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲.
- ۱۱. ظهیری، علی اصغر، «دریاب جوانی را»، چاپ سوم، قم: موسسه فرهنگی انصاری، ۱۳۸۰.
- ۱۲. کلینی، محمد بن یعقوب، «الکافی»، ج ۶، تهران: دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
- ۱۳. مظلومی، رجبعلی، «گامی در مسیر تربیت اسلامی؛ کودکی تا بلوغ»، ج ۱، چاپ یازدهم، تهران: آفاق، ۱۳۸۶.
- ۱۴. مصباح یزدی، محمد تقی، «آموزش عقاید»، جلد اول، قم: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۵.
- ۱۵. معافی، لایلا؛ اشرفی، عباس؛ «عوامل مؤثر بر دین پذیری و دین گریزی جوانان از دیدگاه جوانان»، معرفت بهمن، مقاله علمی-ترویجی (وزارت علوم/ISC 16) شماره ۱۹۴، صص ۱۳-۲۸، ۱۳۹۲.
- ۱۶. مجلسی، محمد باقر، «بحارالانوار»، ج ۷۳، ۷۴، ۴۳، چاپ دوم، قم: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳.
- ۱۷. متقی هندی، علاءالدین، «کنز العمال»، ج ۱۵، چاپ پنجم، محقق بکری حیانی، صفوه السقا، قم: موسسه الرساله، ۱۴۰۱.
- ۱۸. نوایی، علی اکبر، «راه های حصول معرفت دینی»، پژوهش های اجتماعی اسلامی، شماره ۴۱ و ISC ۴۲، صص ۲۹۲-۳۱۱، مرداد و آبان ۱۳۸۲.
- ۱۹. هاشمیان فر و همکاران، «بررسی مشارکت جوانان در مساجد با تأکید بر خانواده»، فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه شناسی، سال سیزدهم، شماره ۵۰، صص ۳۳-۷۰، تابستان ۱۳۹۴.

منابع اینترنتی:

- ۱. دائرة المعارف طهور، راههای ایجاد محبت اهل بیت (ع) در جوانان:
<https://tahoor.com/fa/article/view/27061>

